

Aplokšņu komunikācija: dažu pateicību antropoloģiska interpretācija

Klāvs Sedlenieks

Rīgas Stradiņa universitāte

Problēma ar neoficiālajiem maksājumiem / kukuļiem / pateicībām ārstiem kļuva aktuāla 2007. gada vasarā, kad par Valsts prezidentu tika izvirzīts ārsts Valdis Zatlers, kurš nekautrēdamies atzina, ka ir saņēmis šādus maksājumus un nesaskata šajā faktā neko nosodāmu. Kamēr daļa polemikas tika novirzīta uz jautājumu par to, kā juridiski iespējams kvalificēt šādus maksājumus, un vai juridiski no tiem būtu jāmaksā nodokļi, daļa sabiedrības turpināja būt neziņā, jo intuitīvi jūta morālas dabas pretestību šādiem maksājumiem. Šis raksts ir mēģinājums interpretēt ar Valda Zatlera “pateicībām” saistītās debates no dāvanu apmaiņas teoriju viedokļa un izvirza argumentu, ka Valda Zatlera publiskā komunikācija šajā gadījumā bija izveidota tā, lai maksimāli pietuvinātu “pateicību” interpretāciju dāvanu apmaiņai. Tādējādi tika ievērojami mazināts šo darbību nosodījums plašākas sabiedrības acīs. Rakstā es skaidroju, kāpēc tiek nosodīti kukuļi un kāpēc ārsti cenšas uzsvērt, ka “aploksne dota tikai pēc operācijas”.

Šis raksts ir sava veida rotaļa ar antropoloģiskajiem datiem, lai tos izmantotu mūsdienu Latvijas prakšu analīzē.

Kā piemēru izmantošu divus gadījumus: viens ir saistīts ar Āri Auderu, bijušo veselības ministru, otrs saistīts ar Valdi Zatleru, pašreizējo Latvijas Valsts prezidentu. Ļoti īss atskats notikumos: abos gadījumos pacienti maksā ārstam par pakalpojumiem, kurus jau bija apmaksājusi valsts. Tomēr rezultāti ir atšķirīgi. Ārstam Ārim Auderam tiesa piespriež 13½ tūkstošus latu sodanaudas. Valdis Zatlers turpretī tiek ievēlēts par Valsts prezidentu. Nepieskaroties jautājuma juridiskajām niansēm, šoreiz pievērsīšos tikai komunikācijas aspektam. Abu gadījumu lielākā atšķirība bija vēstījumos, kas izskanēja publiskajā telpā. Proti – Valda Zatlera gadījumā diskurss tika veiksmīgi veidots tā, lai uzsvērtu procesa līdzību ar dāvanu apmaiņu. Šī manipulācija atļāva vismaz diskursīvi norobežot Zatlera gadījumu no korupcijas un nodokļu nemaksāšanas. Galu galā visiem ir saprotams, ka par nelielām dāvanām, kuras mēs ikdienā saņemam, nodokļi nav jāmaksā un tie nav nekādi kukuļi. Diskursīvā manipulācija tika panākta ar vismaz trijiem nozīmīgiem elementiem. Pirmkārt, tika noliegta informētība par saņemto dāvanu vērtību, otrkārt, tika uzsvērts pozitīvs attālums starp dāvanu un pretdāvanu un, treškārt, nebija zināma dāvanas vērtība. Šo triju elementu izmantošana, visticamāk, ļāva pašam Valdim Zatleram “normalizēt” savu darbību, bet (un kas ir daudz svarīgāk) viņa atbalstītāju lokam – oponent viedoklim, ka Zatlera reputācija varētu būt apšaubāma un tāpēc viņš varētu neatbilst prezidenta amatam.

Dāvanu teorija antropoloģijā

Tomēr, lai varētu saprast, kādā veidā var nonākt pie minētajiem secinājumiem, vispirms nepieciešams neliels ieskats antropoloģijas dāvanu teorijā. Pirmais cilvēks, ko jāpiemin, ir Bronislavs Maļinovskis, kurš tiek uzskatīts par britu sociālās antropoloģijas pamatlicēju. Maļinovskis darbojās pagājušā gadsimta pirmajā pusē. Īsi pirms Pirmā Pasaules kara viņš devās ceļojumā uz Trobriandu salām (austrumos no Jaungvinejas), kurās bija plānojis uzkvēties salīdzinoši neilgi, bet kara dēļ nācās uzkvēties trobriandiešu sabiedrībā vairākus gadus. Britiem viņš skatījās ienaidnieku nācijas pārstāvis jeb *enemy alien* (polis Maļinovskis bija Austrijas pilsonis).

Tā nu, vadot laiku vietējo sabiedrībā, pētnieks saprata, ka pirmie iespaidi ir bijuši maldīgi – bez valodas zināšanas ir visai grūti iegūt pareizu priekšstatu par svešu kultūru, bet gan vienu, gan otru var iegūt, tikai ilgstoši uzturoties attiecīgās kultūras vidē. Ar “ilgstoši” jāsaprot gads, bet labāk – vairāki gadi. Pētnieki, kas runā vietējā valodā un ilgi dzīvo pētāmās sabiedrības vidū, kopš tā laika ir sociālantropoloģijas prakses neatņemama sastāvdaļa.

Cita starpā, kamēr Maļinovskis atradās Trobriandu salās, viņš novēroja visai neparastas apmaiņas prakses, to starpā arī tā dēvēto *kulas* apmaiņu. *Kulas* rituāla būtība bija apmaiņa ar divu veidu rotaslietām – *mwali* (rokassprādzes) tika mainītas pret *soulawa* (kaklarotām) un otrādi. Pati par sevi šāda mainīšanās nebūt nav nekas unikāls. Tomēr trobriandiešu *kula* apmaiņa bija īpaša vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, salu iedzīvotāji devās ilgstošos ceļojumos, kuru vienīgais “oficiālais” iemesls bija nodarboties ar šo apmaiņu. Otrkārt, rotas tika mainītas tikai noteiktā virzienā. Maļinovskis drīz vien secināja, ka rokassprādzes ceļo pretī pulksteņrādītāja virzienam, bet kaklarotas – otrādi. Tāpēc šī sistēma tagad pazīstama kā *kula* aplis. Treškārt, šī sistēma visā visumā atgādināja savstarpēju apdāvināšanos. Salu vīrieši apciemoja viens otru, lai dāvinātu vai nu kaklarotas vai rokassprādzes – atkarībā no tā, kādā virzienā viņi devās. Pēc kāda noteikta laika *kulas* partneri ieradās atbildes vizītē un dāvināja pretī attiecīgās rotas. Turklāt katrai rotai bija zināma vērtība. Pretdāvanai bija jānāk noteiktā laikā un ar noteiktu vērtību. Ja savlaicīgi nebija iespējams sadabūt adekvātu pretdāvanu, bija iespējams izlīdzēties ar mazāku starpdāvaniņu. Jebkurā gadījumā dāvinātājs tomēr sagaidīja pretdāvanu, kas pienācīgi atbildētu uz viņa sākotnējo dāvanu. Ceturtkārt, *kula* dāvanas nekad nepalika kāda cilvēka mūžīgā lietošanā. Saņemto dāvanu bija nepieciešams dot atkal tālāk. Tātad *kula* aplī notika apmaiņa ar lietām, nevis vienkārša dāvināšana. Par spīti nenoliedzamajai un racionālajai kalkulēšanai, šī apmaiņa tomēr tika maskēta zem nesavtīgas dāvināšanas maskas. Turklāt tā vienmēr bija laika ziņā pietiekoši izstiepta. Pretdāvana nedrīkstēja sekot uzreiz, jo tas norādītu uz partnera pārāk necienīgu steigu. Pretdāvana nedrīkstēja arī pārāk kavēties, lai neizskatītos, ka partneris ir skops. Šī ļoti izstrādātā un Maļinovska sīki aprakstītā prakse (vairāk par to sk. *Malinowski*, 1922) lika spert arī vienu intelektuālu soli tālāk – vai tikai kaut kas līdzīgs nav novērojams arī mūsu sabiedrībā? Vai arī mēs patiesībā nenodarbojamies ar kalkulētu apmaiņu tajās reizēs, kad runājam par nesavtīgu dāvināšanu “no brīvas gribas un neko neprasot atpakaļ?” Maļinovskis uzskatīja, ka maiņas procesi Rietumu sabiedrībā ir daudz līdzīgāki trobriandiešu *kulai*, nekā tas sākumā varētu šķist.

Tikai dažus gadus pēc tam, kad Maļinovskis savus lauka pētījumus bija apkopojis grāmatā, franču sociologs Marsels Moss 1923. un 1924. gadā publicēja “Eseju par dāvanu” (*Mauss*, 1954), kurā analizēja tolaik pieejamos datus par dāvināšanas praksēm dažādās sabiedrībās un dažādos laikos – sākot ar ģermāņiem viduslaiku Eiropā un beidzot ar kvakjultu cilti Ziemeļamerikā un, protams, trobriandiešiem. Nelielajā grāmatā Moss centās izskaidrot līgumu izcelšanos, bet visvairāk runāja par dažādiem dāvināšanas aspektiem. Moss nāca pie secinājuma, ka tādas lietas kā brīvas, nesavtīgas dāvanas nemaz nav. Lai vai kā mēs to mēģinātu aprakstīt un lai vai kā censtos izlocīties, pretdāvana tiek sagaidīta un saņemta. Turklāt Moss uzsvēra, ka visās sabiedrībās ir trīs pienākumi, no kuriem neviens nevar atbrīvoties, t. i., pienākums dot dāvanu, pienākums saņemt dāvanu un pienākums dot pretdāvanu. Tas nozīmē, ka visās sabiedrībās ikvienam to loceklim ir nepieciešams iesaistīties dāvināšanas procesā. Lūk, kā Moss to apraksta:

“Ir viegli atrast lielu daudzumu faktu, kas norāda uz pienākumu saņemt. Klanam, māsasaimniecībai vai viesu pulkam ir pienākums pieprasīt viesmīlību, saņemt dāvanas, iesaistīties barterdarījumos, veidot asinsradniecības un laulību apvienības. [...] Pienākums dot ir ne mazāk svarīgs. [...] Atteikties dot, nespēja uzlūgt ir – gluži tāpat kā atteikšanās pieņemt – rīcība, kas līdzinās kara pieteikumam; tā ir atteikšanās no draudzības un sadarbības. [...] Cilvēki dod, jo viņi ir spiesti tā rīkoties, jo saņēmējam ir zināma veida īpašumtiesības pār lietām, kuras pieder devējam” (*Mauss*, 1954; 11).

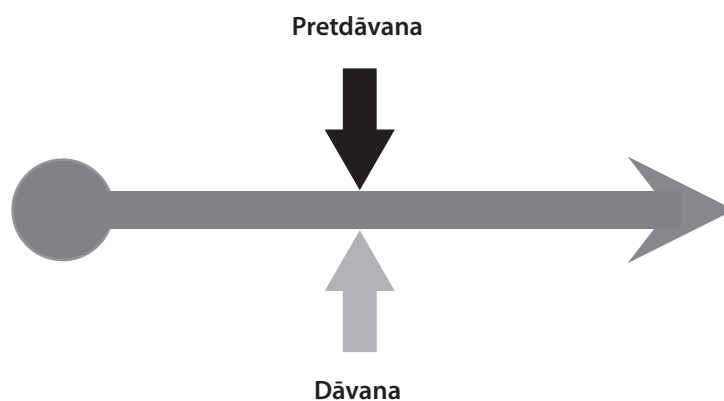
Moss parāda, kā dāvanas došana un saņemšana izveido it kā nesaraujamu saikni starp devēju un ņēmēju. Šī saikne arī ir galvenais iemesls, kāpēc dāvanu apmaiņa vispār tiek realizēta. Ja tiktu dota brīvā dāvana, tad šāds saites neveidotos. Tāpēc arī socioloģiski brīvajām dāvanām nav jēgas. Franču filozofs Žaks Deridā (*Jacques Derrida*), analizējot brīvās dāvanas ideju, nāk pie secinājuma, ka brīvā dāvana vispār nevar pastāvēt. Viņš pieņem, ka jebkura dāvana, kas apzināti tiek uztverta kā dāvana no devēja vai ņēmēja puses, rada starp donoru un recipientu ekonomiskās mijatkarības ciklu. Tikko šāds cikls ir sācies, dāvanu vairs nevar uzskatīt

par brīvu. Tāpēc īsti brīvai dāvanai būtu jābūt dotai tā, lai nedz devējs, nedz ņēmējs neuzskatītu, ka dod dāvanu. Galu galā Deridā secina, ka pilnīgi brīva dāvana vispār nemaz nedrīkst būt izšķirama no pārējām lietām. Tikai ja ievēroti šie nosacījumi un neizveidojas ekonomiskas apmaiņas cikls, dāvanu var uzskatīt par pilnībā brīvu. Bet tas faktiski nav iespējams. Te vēl jāpiemetina, ka dāvanu teorijā dāvana vai pretdāvana var būt arī nemateriāla. Pretdāvana var būt arī garīga. Tas ir – lai gan ubags, kam es svešā zemē iedodu naudu, nekad nebūs spējīgs man sniegt pretdāvanu, es jau savu balvu esmu saņēmis, būdams priecīgs par savu rīcību. Alternatīvi – šī dāvanu apmaiņa paliek atvērta un neatbildēta. Tas tik un tā neizslēdz ekonomiskās attiecības starp mani un minēto ubagu, kas izveidojušās attiecīgās dāvanu transakcijas rezultātā. Tāpēc realitātē brīvas dāvanas nepastāv. Jebkura dāvana, kuru mēs apzināti dodam vai saņemam, piedalās ekonomisko transakciju ciklā.

Vēl dāvanām raksturīgi, ka tām nedrīkst būt strikti noteiktas vērtības. Dāvanu apmaiņa sastāv no došanas un saņemšanas. Pēc pirmās dāvināšanas saņēmējs paliek it kā parādā devējam. Vēlāk seko pretdāvana, bet tās vērtība nekad nevar tikt precīzi samērīta ar sākotnējo dāvanu, jo vērtības netiek stingri noteiktas. Ja viens cilvēks otram uzdāvina rozes, bet otrs pirmajam pēc kāda laika – vijolītes, tad kā lai pasaka, kas ir bijis vērtīgāks? Pēc tam, kad pasniegta pretdāvana, līdzsvars visticamāk netiek atjaunots. Tāda arī ir dāvanu apmaiņas būtība – likt cilvēkiem periodiski satīties, justies parādā, apmainīties ar vērtīgām lietām un tādā veidā būvēt attiecības. Šīs attiecības nesniedz brīvību, bet iepin cilvēkus arvien dziļāk savstarpējo attiecību tīklos. Pretējā gadījumā – kā tas notiek, kad apmaiņā iesaistītas preces un nauda – vērtība ir precīzi nosakāma. Katram desas luņķim vai automašīnai vai zemes pleķim ir skaidri definējama vērtība un pirms apmaiņas tai arī jābūt noteiktai. Apmaiņa ar precēm ideālā veidā nekādas sociālas saiknes neveido. Pircējs un pārdevējs nepaliek viens otram parādā, viņu attiecības beidzas līdz ar darījuma beigām. Protams, draudzīgas attiecības, īpaši pēc tam, kad pircējs vai pārdevējs ir izrādījuši īpašu pretimnākšanu kaut kādos nozīmīgos vai nenozīmīgos jautājumos (pasniedzis dāvanu), var izveidoties, bet tas nav šīs transakcijas neatņemama sastāvdaļa. Tas arī ir galvenais iemesls, kāpēc mēs cītīgi nokasām cenu uzlīmes no dāvanām. Ja dāvanai būs skaidri zināma cena, tad tā vairs nepildīs savas funkcijas. Saņēmējs nākamajā reizē (pēc noteikta laika, ja viņš būs pietiekoši pieklājīgs) nopirks dāvanu par tieši tādu pašu summu un atdos to pirmajam devējam. Cikls būs pilnībā noslēdzies, attiecības tiks pārtrauktas. Labākajā gadījumā cenas zināšana izraisīs grūti apturamu dāvanu cenu eskalāciju. Šī paša iemesla dēļ nauda ir slikta dāvana, bet, ja nu tomēr tā tiek izmantota, tad to noslēpj aploksnē, lai it kā maskētu naudas īsto vērtību.

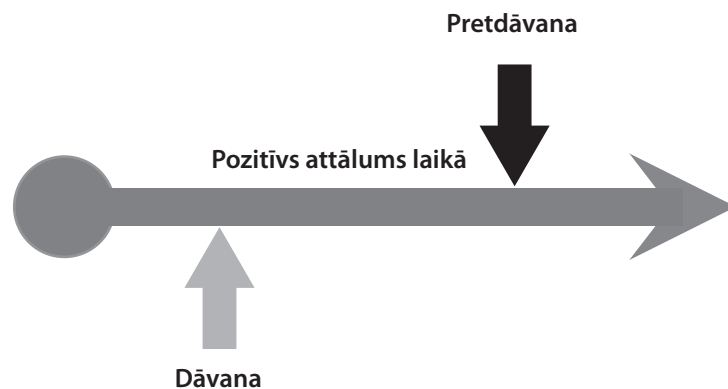
Vēl viena iezīme dāvanu apmaiņai ir tā, ka neatmaksāta dāvana rada problēmas cilvēkam, kas ir pēdējais saņēmējs. Vairākās kultūrās, it īpaši Indijā, pastāv uzskati par to, ka dāvinātājs caur šo transakciju atbrīvojas no sliktās karma, kamēr saņēmējs šo slikto karmu uzņem. Džonatans Perijs apraksta īpašu brahmaņu paveidu, kas specializējas šādu dāvanu (*dan*) saņemšanā. Ideālā gadījumā šiem priesteriem būtu jāveic īpaši attīrīšanās rituāli, lai atbrīvotos no negatīvās karma. Praktiski, kā viņi paši atzīst, tas ne vienmēr tiek pietiekoši godprātīgi izdarīts, tāpēc priesteri sevi nereti apraksta līdzībās ar notekgrāvjiem, kuros sakrājas visi dāvanu devēju grēki (Parry, 1986; 460).

1. attēls. Zemas vai neitrālas morālās vērtības apmaiņa – dāvana un pretdāvana tiek apmainītas vienlaicīgi

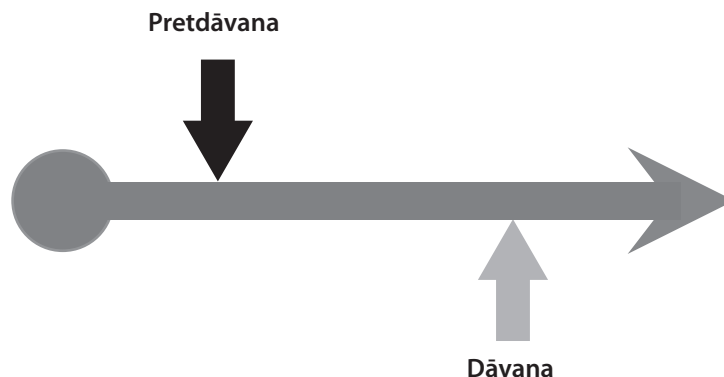
Vēl kāda būtiska iezīme, ko nepieciešams izklāstīt, pirms varam attiecināt teorijas uz Valda Zatlera ievēlēšanas peripetijām, ir Morisa Bloka (*Maurice Bloch*) hipotēze par laika atstatumu starp dāvanu un pretdāvanu un šīs transakcijas morālo vērtību. Proti: jo lielāks ir attālums, jo augstāka morālā vērtība (*Bloch*, 1973; 77). Tā, piemēram, cilvēki, kuri viens otram neuzticas, kas ir svešinieki un kas nemaz negribētu veidot savstarpējas sociālās saites, nodarbojas ar tirdzniecību vai ar bartera apmaiņu (kas pēc būtības ir viens un tas pats). Dāvanas tiek apmainītas bez noilguma perioda, tūlīt un uz vietas. Šāda apdāvināšanās ir novērojama oficiālos, formālos pasākumos, diplomātiskajā praksē. Grafiski šādu apmaiņu ilustrē 1. attēls. Horizontālā bulta reprezentē laika plūdumu. Dāvanas tiek pasniegtas vienlaicīgi. Jau Maļinovskis, pētot trobriandiešu *kulas* ceremoniālo dāvanu apmaiņu, atzīmēja, ka šāda veida apdāvināšanās tiek uzskatīta par neatbilstošu dāvināšanas standartiem. Pareizi nokārtotai *kulas* apmaiņai jābūt ar pienācīgu (bet ne pārāk ilgu) laika posmu starp pirmo dāvanu un atbildes dāvanu. Arī mūsu ikdienā dāvanas parasti tiek apmainītas ar zināmu laika nobīdi. Tā, piemēram, dzimšanas dienu un līdzīgu svinību dāvanas tiek dotas tad, kad pienāk attiecīgais mirklis. Tā kā dzimšanas dienu svinības parasti nav vienā un tajā pašā laikā, tad ar pretdāvanu nākas pagaidīt. Dzimšanas dienas dāvanas ir salīdzinoši augsti ritualizētas, nedodot iespēju izvēlēties: jādod ir tad, kad pienāk laiks. Tomēr pastāv arī dāvanas, kuras tiek dotas brīvprātīgāk – laikā, kas nav saistīts ar kādu noteiktu dienu kalendārā. Šeit tad arī labāk izpaužas Bloka novērotā morālā vērtība. Jo saikne starp iesaistītajiem cilvēkiem ir stiprāka (transakcijas morālā vērtība – augstāka), jo starplaiks var būt lielāks. Parasti starp labiem draugiem vai radniekiem šis attālums ir vislielākais. Bērni un vecāki savā starpā var apdāvināties, laikam lielu uzmanību nepievēršot. Šādu apmaiņu, kurā pretdāvāšana seko dāvanai ar lielāku vai mazāku kavēšanos, ilustrē 2. attēls.

2. attēls. Apmaiņa ar pozitīvu morālo vērtību – pretdāvāšana seko dāvanai pēc noteikta laika.
 Jo attālums laikā ir lielāks, jo augstāka morālā vērtība.
 Šis ir klasisks dāvanu apmaiņas vai ģeneralizētās reciprocitātes gadījums

Moriss Bloks gan nerunā par trešo iespēju – apmaiņu, kad pretdāvāšana ir pirms pašas dāvanas. Ja pretdāvāšanu varētu uzskatīt par atalgojumu, tad šajā gadījumā atalgojums tiktu saņemts vēl pirms padarītā darba. Vai arī pretdāvāšana kaut kādā veidā tiek izspiesta no otra cilvēka, apsolot kaut kad vēlāk sniegt dāvanu. Šādā gadījumā, protams, attālums laikā starp dāvanu un pretdāvāšanu kļūst negatīvs un arī morālā vērtība ir negatīva. Tas arī izskaidro, kāpēc šāda situācija dāvanu apmaiņas kontekstā pat šķiet nedaudz absurda. Šī konceptuālā atšķirība atspoguļojas arī lingvistiski, proti, šādus gadījumus pieņemts dēvēt nevis par dāvanām, bet gan par kukuļiem, visu procesu aprakstot kā kukuļdošanu vai korupciju. Apmaiņu, kurā dāvāšana laika ziņā ir pēc pretdāvāšanas un kas izraisa (vai liecina par) negatīvu morālo vērtību, ilustrē 3. attēls.

3. attēls. Apmaiņa ar negatīvu morālo vērtību – pretdāvana tiek iegūta pirms dāvanas.
Piemērs: kukuļdošana, izspiešana

Aprakstītā laika un morālās vērtības korelācija ir nodarbinājusi pētnieku prātus arī citos kontekstos. Šeit ir vērts pieminēt divus amerikāņu autorus: antropologu Māršalu Sālinsu (*Marshall Sahlins*) un filozofu Frensisu Fukujamu (*Francis Fukuyama*). Sālins, rakstot par “primitīvo ekonomiku”, cenšas klasificēt dažādus reciprocitātes veidus, izšķirot balansēto, vispārējo un negatīvo reciprocitāti. Balansētā reciprocitāte ir tāda, kurā apmaiņa notiek, abām pusēm vienojoties par attiecīgo priekšmetu vērtību, un tā notiek vienā laikā vai arī ļoti īsā laika sprīdī. Kā piemēru var minēt bartera apmaiņu vai tirdzniecību. Vispārējā (ģeneralizētā) reciprocitāte ir apmaiņa, kuras laikā viena lieta netiek tiešā veidā apmainīta pret citu, bet gan notiek sabiedrībā vispārpieņemta dalīšanās. Kaut arī tieša “dots pret dotu” veida apmaiņa var arī nebūt novērojama, devējs netieši saņem pretdāvanu no tā paša cilvēka vai no kāda cita, bet ar zināmu laika nobīdi. Sālins piemin arī negatīvo reciprocitāti, kas izpaužas kāda priekšmeta vai vērtības paņemšanā, pirms vēl indivīds pats ir kaut ko devis. Negatīvās reciprocitātes piemēri ir zagšana, izspiešana vai krāpšana. Pie negatīvās Sālins pieskaita arī azartspēļu spēlēšanu, kur spēlmanis vēlas iegūt vairāk, nekā ir ieguldījis, tādā veidā, iespējams, apkrāpjot pārējos spēlētājus (*Sahlins*, 2004; 145–148) Sālins arī šos apmaiņas tipus saista ar rezidences un radniecības attālumu. Tas ir – jo lielāks radniecības un ģeogrāfiskais attālums starp abām iesaistītajām pusēm, jo vairāk apmaiņa tuvojas negatīvajai reciprocitātei. Piemēram, starp tuviem radniekiem vienas mājsaimniecības ietvaros ir novērojama vispārējā reciprocitāte, starp tālākiem radniekiem, tuviem kaimiņiem un draugiem (vai plašākā nozīmē – starp tiem, ko var uzskatīt par piederīgiem pie “savējo” grupas) notiks balansētā reciprocitāte. Bet starp pilnīgiem svešiniekiem, tiem, kas ir tik tāli, ka nereti tiek uzskatīti tikai par puscilvēkiem – notiek negatīvā reciprocitāte – krāpšana, zagšana un laupīšana. Sālins šo klasifikāciju veidoja un rakstīja par neindustriālām vienkāršām sabiedrībām, bet ir skaidrs, ka ļoti līdzīgā veidā ir iespējams runāt arī par sarežģītām kopienām.

Sālins un Bloks faktiski runā par vienu un to pašu. Ja Bloka shēmu papildina ar manu ideju par negatīvo atstatumu un morālo vērtību zagšanu vai izspiešanu, tad tā ir lieliski savietojama ar Sālinsa shēmu. Jo tālāk no savas fiziskās vai iedomātās dzīves vietas (ģeogrāfiski vai radniecības ziņā un kaut vai simboliski) atrodas apmaiņas partneris, jo mazāka būs morālā vērtība attiecīgajai apmaiņai. Ģimenes lokā starp vecākiem un bērniem, brāļi un māsu starpā notiek ģeneralizētā apmaiņa, t. i., laika ziņā attālums var būt ļoti liels un morālā vērtība šādai apmaiņai ir ārkārtīgi augsta. Savas kopienas robežās notiek balansētā reciprocitāte, pārsvarā laika ziņā sakrīt došanai un pretdošanai. Šādu apmaiņu morālā vērtība ir neitrāla. Savukārt pret tiem, kas netiek ieskaitīti šajā kopienā, attieksme ir negatīva un tendence reciprocitātei ieslidēt negatīvajā pusē ir ļoti liela. Reizēm šie tālie partneri pat netiek uzskatīti par cilvēkiem, un tādā gadījumā negatīvā reciprocitāte ir gandrīz vai garantēta. Kā piemērus var minēt dažādus militāra rakstura un citus ienaidniekus, kam cilvēcība tiek gandrīz pilnībā liegta, – teroristus, citas etniskas grupas pārstāvjus, okupantus. Nenoliedzami, šeit ir darīšana ar uzticēšanos – apmaiņas veidi, kā arī attālums starp dāvanu un pretdāvanu ir tiešā veidā saistīti ar uzticēšanās līmeni starp iesaistītajiem indivīdiem. Šajā ziņā ir vērts pieminēt Frensis Fukujamas idejas.

Fukujama, rakstot par pilsonisko sabiedrību, piemin, ka tās neatņemama sastāvdaļa ir sociālais kapitāls (t.i., normas, kas liek sabiedrības locekļiem sadarboties), kas savukārt ir atkarīgs no uzticēšanās līmeņa sabiedrībā. Sociālais kapitāls tradicionālajās sabiedrībās bieži vien ir saistīts ar grupas iekšējās solidaritātes uzturēšanu. Tomēr šādās sabiedrībās uzticēšanās reti kad iziet ārpus vienas cieši integrētas kopienas robežām. Tas ir – savējiem uzticas, bet svešiniekiem – ne. Fukujama to kontrastē ar kompleksām sabiedrībām, kurās, viņaprāt, uzticēšanās rādiuss (Fukuyama, 2001; 8) iziet ārpus konkrētās grupas robežām un tāpēc ir plašāks par pašu grupu. Tas nozīmē, ka grupas locekļi uzticas ne tikai savējiem, bet arī citu grupu locekļiem. Kompleksās sabiedrībās, kā raksta Fukujama, šo uzticēšanās rādiusu ir daudz, un tie pārklājas, veidojot uzticēšanās tīklus. Salīdzinot ar Sālinsa un Bloka uzskatiem, varam redzēt, ka visos trijos gadījumos tiek runāts par līdzīgām shēmām, kur tuvējais ir saistīts ar lielāku uzticēšanos, iespējams – lielāku morālu vērtību un tuvošanos vispārējai reciprocitātei, kamēr attālināšanās no šī centra ir saistīta ar neuzticēšanos un negatīvo reciprocitāti. Fukujama saista pilsoniskās sabiedrības attīstību ar augstu tāda sociālā kapitāla veidošanos, kurā uzticēšanās rādiusi tālu pārsniegtu katras grupas fiziskās robežas, t. i., augsts sociālā kapitāla līmenis ir tajās sabiedrībās, kurās tiek veicināta uzticēšanās tiem cilvēkiem, kuri nepieder pie konkrētās nukleārās grupas (ģimenes, radnieku kopas, ciemata utt.).

Visos gadījumos tomēr tiek uzsvērtā dāvanu (apmaiņas) dažādā vērtība atkarībā no tā, kādā veidā, kam un kur tiek dāvāta dota. Kad esam to noskaidrojuši, varam atgriezties pie pašā sākumā minētās situācijas, kad par Latvijas Valsts prezidentu ievēlēja dakteri Valdi Zatleru, kurš jau drīz vien pēc viņa kandidatūras izvirzīšanas atzinās, ka ir “ņēmis” aplokšnes ar naudu un citus dāvinājumus. Šī ziņa izraisīja samērā lielu uztraukumu dažādās sabiedrības grupās, tomēr tas nebija pietiekoši liels un vienprātīgs, lai kaut ko mainītu visai rigīdajā Latvijas politiskās elites kustības kursā. Tāpēc, neskatoties uz minēto problēmu, Valdis Zatlers tika ievēlēts prezidenta amatā ar nepieciešamo balsu pārsvaru parlamentā. Pētot veidu, kādā Zatlers skaidroja savu rīcību, ir redzams, ka rīcības atainojums bija konstruēts tā, lai tas maksimāli atbilstu iedzīvotāju uzskatiem par pozitīvu, vispārējo reciprocitāti jeb dāvanu apmaiņu, pēc iespējas minimizējot iespējamās negatīvās reciprocitātes aspektus.

Kā jau iepriekš minēju, viens no dāvanu apmaiņas noteikumiem ir tāds, ka dāvanas vērtība nedrīkst būt noteikta. Drīz pēc tam, kad Zatlers atzina, ka ir pieņēmis neoficiālos maksājumus no bijušajiem / esošajiem pacientiem, žurnālisti sāka interesēties par šo maksājumu lielumu. Zatlers sākumā “nevēlējās komentēt, cik liela tā ir bijusi” (www.delfi.lv, 2007), jo “nekad neesot skaitījis” šo aplokšņu saturu. Nedaudz vēlāk Valsts Ieņēmumu dienests aicināja visus ārstus, arī pašu Zatleru, deklarēt savus ienākumus, ieskaitot “aploksnēs” saņemtus maksājumus (Dombrovskis, 2007). Saziņā ar VID Zatleram bija ērti paziņot, ka viņš nekad nav saskaitījis iegūtās naudas summu, jo no neskaidra lieluma naudas summas nav iespējams aprēķināt nodokļus. Bet attiecībā uz plašāku sabiedrību viņš bija noturējies dāvanu apmaiņas tēlu neaptraipītu: kaut arī “dāvanas” bija izteiktas naudas summās, recipientam nebija skaidrs, kāda ir šīs dāvanas monetārā vērtība, un tāpēc viņš rīkojās atbilstoši dāvanu apmaiņas kanoniem.

Runājot par savu dāvanu pieņemšanas praksi, Valdis Zatlers arī norādīja uz šīs apmaiņas intīmo raksturu: “Cilvēki izsaka savu pateicību. Gribam mēs vai negribam – tā eksistē, ne tikai pie mums, bet arī daudzās citās valstīs, tostarp pat Zviedrijā. Tās zināmā veidā ir pacienta un ārsta intīmās attiecības” (www.delfi.lv, 2007). Šādā veidā Zatlers lokalizēja attiecīgo transakciju savā privātajā sfērā – tur, kur pastāv augsts uzticēšanās līmenis, kur dominē ģeneralizētā reciprocitāte. Iedzīvotāji varēja ne tikai paši iejusties situācijā, kad šādas intīmas attiecības ar ārstu izveidojas, bet arī iztēloties, ka minētā naudas summa tika dota nevis kā samaksa, bet gan kā nesavtīga dāvāna (vai pretdāvāna), kuras vērtība turklāt nav nosakāma. Kā jau ideālā dāvanu apmaiņā, šādi iztēlota situācija nebeidzas ar pretdāvānas pieņemšanu, jo kredīta / debeta attiecības nav izlīdzinātas un izbeigtas.

Tomēr pats galvenais Zatlera “aplokšņu komunikācijas” aspekts bija nesatricināmais uzsvars uz pozitīvo, morāli augstvērtīgo attālumu starp dāvanu un pretdāvānu. Zatlers jau pašā sākumā uzsvēra, ka nekad nav pieprasījis vai arī izrādījis vēlmi saņemt “pateicības”. Līdz ar to viņš savu ārstēšanu pasniedza kā brīvprātīgu sākotnējo dāvanu, bet “aplokšnes” – kā brīvprātīgu pretdāvānu, kas ir sekojusi pēc nenoteikta laika. Tā kā preses uzmanība laika sprīža garumam starp operāciju un “aplokšnes” saņemšanu nebija pievērsta, nav iespējams no publiskajā telpā iegūstamās informācijas spriest par to, cik garš bija laiks starp, piemēram,

ārstēšanas beigām un “pateicības” saņemšanu. Jebkurā gadījumā “aplūkšņu komunikācijā” fakts, ka nekad nav bijis jāmaksā “uz priekšu”, izveidoja robežu starp Āra Audera un Valda Zatlera gadījumu. Latvijas ārsts un pacientu diskursā tam, vai nauda prasīta iepriekš vai arī tā ir tikusi samaksāta pēc pakalpojuma, ir ļoti liela loma. Pastāv uzskats, ka nauda, kas dota pēc operācijas, ir morāli daudz pieņemamāka nekā tā, kas ir dota pirms.

Valdis Zatlers bija spējīgs komunicēt savas darbības kā tādas, kuras atbilst augstiem morāles un ētikas standartiem. Par to, ka attiecīgais diskursa veids bija pietiekoši atbilstošs publikas sapratnei, liecina aktīvās debates interneta vidē, kurās ievērojams skaits komentētāju nosodīja jebkurus uzbrukumus Zatleram kā tādus, kas cenšas apkaunot augsti morālu ārsta un pacienta sadarbību.

Āra Audera komunikācijas stils bija pilnīgi cits. Kad presē parādījās informācija par to, ka viņš ir saņēmis neoficiālus maksājumus, viņa reakcija bija it kā atbilstoša tirgus ekonomikas domāšanai. Raidījumā “Kas notiek Latvijā?” Auders paziņoja, ka no pacientiem ir pieņemta papildu samaksa, bet tā ir bijusi leģitīma samaksa par ārsta “zelta rokām.” Auders savu darbību arī bija organizējis tā, lai maksājumi no pacientiem nevarētu nevienā mirklī izskatīties pēc dāvanām. Par saņemto naudu tika izsniegtas kvīti un pat maksāti nodokļi. Turklāt samaksas lielums tika pacientiem skaidri paziņots jau pirms operācijas. Vēlāk, kad tiesa vēlējās iztaujāt Āra Audera pacientus, tā sastapa līdzīgu emocionālu attieksmi – pacienti dakteri aizstāvēja un uzskatīja, ka maksājumi ir ārsta un pacienta īpašo attiecību apliecinājums (Cīrulis, 2006; Veidmane, 2006). Tāpat attieksme no pacientu puses bija līdzīga gan Zatlera, gan Audera gadījumā. Bet Audera komunikācija (un arī prakse) bija veidota tā, lai aktīvi izslēgtu dāvanu diskursu.

Valdim Zatleram savukārt izdevās izmantot pareizos akcentus, lai maksimāli samazinātu pret sevi vērsots apvainojumus. Tomēr no dāvanu teorijas viedokļa paliek vairāki neatbildēti jautājumi. Pirmais un pats svarīgākais – vai tiešām tā ir dāvanu apmaiņu? Ārsts, kurš strādā valsts slimnīcā, nedara šo darbu tīri aiz labas sirds, tas nav labdarības akts un diezin vai ir iespējams apzīmēt to, ar ko nodarbojās dakteris Zatlers, kā dāvanu. Protams, var apšaubīt, vai viņa darbs ir adekvāti atalgots, vai ārsts saņem tik daudz, cik viņam pienāktos par to atvieglojumu, ko viņš sniedz saviem pacientiem. Tomēr šādas šaubas vien apliecinātu ārsta un pacienta attiecību komerciālo raksturu.

Otrkārt – vai attālums starp dāvanu un pretdāvanu tiešām bija pietiekoši liels, lai to varētu klasificēt kā dāvanu apmaiņu, kas vismaz attālināti pietuvotos vispārējai reciprocitātei? Ja Zatlera dāvanas pasniegšanas procedūras beigas sakrīt ar ārstēšanās beigām, tad, spriežot pēc vispār pieņemtās prakses, “pateicība” tika pasniegta šajā mirklī. Tas vēl papildus demonstrē zemo morālo vērtību šajā transakcijā un liedz uzskatīt to par dāvanu. Par labu dāvanu apmaiņai tomēr liecina tas, ka nenotiek kaulēšanās par cenu. Kaut arī dāvana un pretdāvana ir no dāvanu teorijas viedokļa “amorāli” tuvas, kaulēšanās un vienošanās par to, ka dāvana un pretdāvana tiešām ir adekvātas un izlīdzina devēja un ņēmēja parādsaistības, nav notikusi. Tomēr tas nav liels mierinājums, jo tieši šāda veida barteri Mārsšals Sālinss pieskaita pie negatīvās reciprocitātes (līdzās azartspēlēm un laupīšanai) (Sahlins, 2004; 148). Tās godīguma vai dāsnuma līmenis ir zems tieši tāpēc, ka abas apmaiņas notiek vienlaicīgi.

Visbeidzot paliek jautājums par vienpusējās dāvanas saņēmēju. Indiešu uzskatus par to, ka dāvanas saņēmējs, ja viņš patur dāvanu un nedod pretdāvanu, uzkrāj devēja grēkus, var interpretēt kā indisku atbildi uzskatiem par parādsaistībām, kas veidojas starp devēju un ņēmēju. Dāvana, kas netiek atdota, nostāda saņēmēju mūžīgā parādsituācijā attiecībā pret devēju. Šāda situācija ar bažām tiek uzlūkota daudzās sabiedrībās. Rietumu pasaulē šīs bažas variē no mafijas filmām raksturīgām bailēm, ka reiz tiks “izteikts piedāvājums, no kura nevar atteikties”, līdz uzskatiem par korupcijas un kukuļņemšanas negatīvo dabu.

Ja Zatlera vai kāda cita ārsta gadījumā pacients un ārsts tik tiešām ir iesaistījušies dāvanu apmaiņas attiecībās, kuras veidojas starp diviem “intīmi saistītiem” indivīdiem, tad šīs attiecības nevar vienkārši pārtrūkt. Tās arī turpmāk rada saikni starp abiem partneriem. Ja var pieņemt, ka daļa pacientu ar savām dāvanām aptuveni izlīdzināja situāciju vai arī vēl palika morāli parādā dakterim, kas atjaunojis viņu veselību, tad par visiem mēs nevaram būt tik droši. Pilnīgi iespējams, ka atsevišķos gadījumos dakteris pēc operācijas ir saņēmis tik dāsna pretdāvanas, ka tagad pats jūtas parādā. Šo pretdāvanu forma var būt visdažādākā – sākot no materiāliem resursiem un beidzot ar nemateriāliem *blata* tipa (Ledeneva, 1998) pakalpojumiem. Šādas ilgstošas attiecības

savukārt var kļūt par nopietnu šķērslī godprātīgai un neatkarīgai Zatlera rīcībai prezidenta amatā. Lai gan šīs ir tikai spekulācijas (Zatlers līdz šim nav izrādījis vēlmi paskaidrot, cik daudz un no kura pacienta viņš ir saņēmis; un tas arī būtu pretrunā gan ar pacientu interesēm, gan arī ar viņa paša iepriekš pausto, ka nauda nav tikusi skaitīta un varbūt arī nav skaitīta), tomēr tas būtu bijis jāņem vērā pirms šādas personas izvirzīšanas prezidenta amatā.

Kā jau tas ne vienu reizi vien tika atzīmēts pēdējā laikā, dāvanu vai “pateicību”, vai “aplokšņu” apmaiņas prakses ir ļoti cieši iedarinātas mūsu (vai tikpat labi – jebkurā) kultūrā. Marsels Moss uzskatīja, ka pienākums dāvināt vai pieņemt dāvanas pastāv ikvienā kultūrā. Tomēr mana personīgā pieredze, veicot lauka darbu Melnkalnē, liecina, ka šie pienākumi varbūt arī pastāv ikvienā kultūrā, bet to intensitāte dažādās sabiedrībās var būtiski atšķirties. Pēc melnkalniešu standartiem latvieši vispār nevienam neko nedāvina vai arī – tik retas dāvināšanu reizes, kādas novērojamas Latvijā, varētu pat aprakstīt kā neesošas.

Zatlera gadījumā kultūras aspekts parādījās ja nu vienīgi diskusijās par “pateicību” došanas iemesliem (“tā ir pieņemts mūsu kultūrā”, “tās ir padomju kultūras paliekas”). Tomēr šeit ir arī cits aspekts: kultūra ir tā, kas definē nepieciešamību (Mosa pienākumu) dot dāvanu un to pieņemt. Vide, kurā pacientiem ir zināms, ka “dakterim ir jādod”, un ir zināms, cik daudz ir jādod, došana ir ne tik daudz pateicības apliecinājums, cik sociāls spiediens un nepieciešamība saglabāt cieņu citu sabiedrības locekļu acīs. Tādā gadījumā dāvanas brīvprātīgums kļūst augstākā mērā apšaubāms un reciprocitāte nenovēršami tuvojas negatīvajam polam.

Ļoti svarīga loma ir nelielajai slimnīcas vai pacientu kultūrai – ienākot šajā sabiedrībā, cilvēki tiek apmācīti noteiktās lomās un pieņem attiecīgus uzvedības modeļus. Pacienti viens otru informē par to, ka “dakterim noteikti jāsamaksā”, un par to, cik lielai šai samaksai ir jābūt. Protams, varētu ieņemt zināmu kultūrrelatīvisma pozīciju, apgalvojot, ka “pateicību” došana ir attiecīgās kultūras sastāvdaļa un tāpēc nebūtu pareizi to ietekmēt vai censties mainīt. Tomēr mūsdienu antropoloģijā tiek uzskatīts, ka, lai gan noteiktas iezīmes ir attiecīgām kultūrām raksturīgas un kā tādas nav vērtējamas kā labākas vai sliktākas, tomēr ir iespējams un nepieciešams noskaidrot, kam attiecīgā situācija ir izdevīga un kas ir aģenti, kuri cenšas sistēmisko *status quo* uzturēt. Tas savukārt ļauj uzturēt kultūrkritiku, kas ir balstīta pašas analizējamās kultūras vērtībās.

Communication of Envelopes: The Anthropological Interpretation of Some Gratuities

Abstract

The problem of unofficial payments/bribes that were given to medical doctors became particularly significant in the summer of 2007 when the surgeon Valdis Zatlers was being put forward as a potential candidate for Latvian Presidency. Soon after, without particular remorse Dr Zatlers admitted that he had received extra payments from his patients and added that he did not see any problem in such transactions. While a part of the consequent debate was directed towards the question of how to interpret the payments from the legal point of view and whether the recipient is obliged to pay taxes from the acquired sum, the society remained puzzled because it intuitively felt resistance towards this kind of payments but did not have arguments to explain this feeling. This article, on the one hand, is an attempt to provide some arguments and explanation of the morally problematic aspects of the “envelopes” (the “gratuities” to doctors are usually given in a form of either alcoholic drinks or most usually in cash which is concealed in envelopes, which is why the payment itself is being called “the envelope” (*aplōksne*) or “the gratitude” (*pateicība*)). On the other hand, this essay is also an operation with anthropological data and theories in order to use both for interpreting everyday life in Latvia.

The empirical material for the analysis comes from two notorious and very similar cases. The first is connected to Aris Auders, a surgeon and ex-Minister of Health. The other concerns V. Zatlers, the current President of Latvia. A very brief insight: in both cases patients paid extra cash for the services provided by the respective surgeons that were already paid for by the state and therefore had to be free of charge.

Nevertheless, the results are strikingly different. A. Auders was recently fined by the court to 13.5 thousand Latvian Lats while V. Zatlers was elected the President of Latvia despite the law which specifically required that one could be elected president only if his or her reputation was impeccable.

Apart from the results, the main difference between these two cases, as my analysis demonstrates, was in the messages that were sent by the two doctors into the public debate. In the case of V. Zatlers the discourse was carefully designed to emphasise similarities between the “envelopes” and gift exchange. This manipulation allowed a discursive separation between allegations in corruption or tax evasion. After all, it is clear to everybody that one is not obliged to pay taxes from the small gifts that all receive every now and then. Moreover, such gift-giving has nothing to do with corruption. The discursive manipulation was achieved by the use of three important elements. Firstly, Zatlers denied any knowledge of the actual value of the “gratitudes”. Secondly, he stressed the positive distance in time between his “gift” (the surgical operation) and the “counter gift” (the “gratitude in envelope”). Thirdly, Zatlers emphasised the intimate, almost familiar circumstances in which the transaction supposedly happened, thus denying the commercial character of it and increasing the morality of the transaction.

Aris Auders, on the contrary, insisted on the commercial and therefore fair character of the transactions from his point of view. By doing so Auders lost the moral quality of his actions and was met by public hostility.

By the use of anthropological gift theory I explain why the discursive strategy employed by Zatlers allowed him to manipulate public opinion into believing that his case was radically different from that of Auders and therefore that the reputation of Zatlers was in fact “impeccable”.

In the concluding part of the article I point to several uncertainties which allow me to question whether the activities of Zatlers indeed were such innocent gift exchanges and also indicate that in any case the economic cycle between the recipient and the donor in gift exchange is unbreakable. Therefore gift exchange is even more problematic than the barter-like transaction performed by Auders. Gift exchange always leaves the last recipient in debt because the function of the gift is to create relationships. Such debt relationships are exactly what one would like to avoid in case of president elections and it casts serious doubt on the president’s reputation.

Literatūra

1. Bloch M. The Long Term and the Short Term: the Economic and Political Significance of the Morality of Kinship // Goody J. (ed.). *The Character of Kinship*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1973. – Pp. 75–88.
2. Cīrulis E. Auderam – paraugsprīdums (2006). <http://www.apollo.lv/portal/news/73/articles/69767> (sk. 06.12.2008.).
3. Dombrovskis V. Apmaldījušies trīs “aploksnēs” (2007). http://www.diena.lv/lat/business/blog/valdis_dombrovskis/apmaldijushies_tris_aploksnees (sk. 05.12.2008.).
4. Fukuyama F. Social Capital, Civil Society and Development // *Third World Quarterly*, 2001; 22 (1): 7–20.
5. Ledeneva A. Russia’s Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
6. Malinowski B. *Argonauts of the Western Pacific*. – London: G. Routledge & Sons, Ltd., 1922.
7. Mauss M. *The Gift; Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* // Free Press, 1954.
8. Parry J. The Gift and the ‘Indian Gift’ // *MAN New Series*, 1986; 21: 453–473.
9. Sahlins M. D. *Stone Age Economics*. – New York: Routledge, 2004.
10. Veidemane E. Vai neiroķirurgs Auders paklups pacientes Vilciņas lietā? <http://www.apollo.lv/portal/news/articles/64760> (sk. 06.12.2008.).
11. Zatlers ņēmis papildu samaksu par savu darbu. http://www.delfi.lv/news/pr_elections_07/news/article.php?id=17961768 (sk. 05.12.2008.).